

پژوهشی بر موضوع نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها در چهار نگاره از خاوران نامه موزه کاخ گلستان

*
مجید بهدانی

*
دکتر حسین مهرپویا

چکیده: نبرد با اژدها از جمله موضوعاتی است که در شاهنامه بارها تکرار شده است و نگاره‌های متعددی با این موضوع در شاهنامه های مصور و در کارگاههای مختلف، به چشم می خورد. با توجه به الگوی میرچا الیاده که شخصیت تاریخی به صورت پهلوانی اسطوره‌ای درمی آید، خاوران نامه که تقلیدی است از شاهنامه، اعمال و کردار پهلوانان اسطوره‌ای را در ظاهر حضرت امیر^(ع) تجسم می‌کند. نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها همچون موضوعات شاهنامه دارای مضامین حماسی و اساطیری است. حضرت در برابر اژدها که نماد شر و اهریمن می باشد قرار می‌گیرند و با شمشیر عدل خود او را از پای در می آورند.

واژگان کلیدی: خاوران نامه، نگارگری، حضرت علی^(ع)، اژدها

◆ مقدمه

در ایران دوره اسلامی، بسیاری از شاعران در آثار منظوم خود به شرح فضایل و مناقب بزرگان دین به ویژه شرح رشادت‌های امام علی^(ع) در جنگ‌ها پرداخته‌اند. در این میان بدون تردید ابن حسام خوسفی و خاوران‌نامه‌اش جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است و نسخه مصور آن نیز یکی از زیباترین نسخه‌های موجود به حساب می‌آید.

«کتاب خاوران نامه یک مثنوی حماسی است که در آن افسانه‌ها و داستانهای خیالی از سفرها و جنگ‌ها و دلاوری‌های حضرت علی بن ابیطالب^(ع) و یارانش [...] در سرزمین خاوران، با شاه خاور بنام قباد و شاهان بت پرست دیگر بنام طهماس (تهماسب) شاه و صلصال شاه و سپاه دیوان و اژدها به نظم کشیده شده است» (ذکاء، ۱۳۴۳، ۱۷).

قدیمی‌ترین نسخه مصور خاوران نامه، همزمان با زندگی خود شاعر تدوین شده است که در حال حاضر در موزه کاخ گلستان نگهداری می‌شود.^۱ نقاشی‌های خاوران نامه را هنرمندی به نام فرهاد و با همکاری دو نفر در شیراز به انجام می‌رساند. به دلیل تسلط ترکمنان^۲ بر شیراز در همان ایام که کتاب مصور شده است، بسیاری از محققان، سبک

نقاشی‌های آن را سبک ترکمنان نامیده‌اند. روئین پاکباز در مورد نگاره‌های این کتاب می‌گوید:

«اغلب نگاره‌های نسخه نامبرده ترکیب‌بندی‌های نومایه‌ای هستند که مهارت طراحی و تخیل قوی فرهاد را نشان می‌دهند. نگاره‌ها ابعادی بزرگتر از اندازه معمول نگاره‌های تجارتنی ترکمن دارند، ولی در آنها تمامی قراردادهای این سبک تثبیت شده است» (پاکباز، ۱۳۸۳، ۷۷-۷۸).

از ویژگی‌های سبک ترکمنان به وجود رنگ‌های غنی و مهیج، پیکره‌های با ابهت اما لاغر اندام، سرهای بزرگ و حالات و چهره‌های پر هیجان، می‌توان اشاره نمود. موضوع نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها از جمله افسانه‌هایی است که در خاوران نامه بارها توصیف شده و در نسخه مصور موزه گلستان شاهد آن هستیم. در این مقاله به بیان ویژگی‌های محتوایی و ساختاری نگاره‌ها پرداخته خواهد شد.

◆ اژدها

واژه اژدها، که در فارسی به صورت‌هایی دیگر همچون اژدر، اژرها، اژدهاک نیز دیده می‌شود، ماری عظیم، با دهان فراخ

*
دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
*
استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

و گشاده و همچنين به معنی شجاع ودلاور است (رستگار، ۱۳۷۹، ۵). در فرهنگ فارسی، آن را به شکل سوسماری بزرگ با دو بال توصیف کرده اند که آتش از دهانش خارج می شود و از گنج محافظت می کند. در اساطیر، هم خزنده و هم پرنده است و بال های عقاب، چنگال شیر، دم مار و دم آتشین دارد که این تصویر در اغلب کشورهای جهان نیز دیده می شود. در برخی از موارد مار و اژدها را یکی دانسته اند (رستگار، ۱۳۷۹، ۳۷). بر اساس افسانه آفرینش در اساطیر ایران، اهریمن نخست به صورت ماری سیاه و عظیم از دوزخ بیرون آمد و پس از آن مخلوقات اهورامزدا را از میان برد. او موجودات اهریمنی بسیاری روی زمین بر جای گذاشت که همه ی جهان را فرا گرفتند. این موجودات اهریمنی همه به چهره و ظاهر اژدها بودند.

در اساطیر ایران باستان، اژدها مظهر شر و نشانه دژمنشی و دیوخویی است (کویاچی، ۱۳۸۰، ۲۲۴). این جانور در اساطیر اغلب فرهنگ های گذشته جهان دیده می شود و معمولاً در افسانه ها ترکیبی است از حیوانات مختلف همچون مار و سوسمار. مسعودی در مروج الذهب، در شرح اژدها چنین بیان می کند:

«اژدها، ماری است سیاه که در صحراها و کوهها به وجود می آید و سیل و آب و باران آن را به طرف دریا می راند و از حیوانات دریایی تغذیه می کند و پیکرش بزرگ و عمرش دراز می شود» (مسعودی، ۱۳۶۵، ۱۲۰-۱۲۱).

در بسیاری از داستان ها و افسانه ها چه در ایران و چه در دیگر فرهنگ ها، اژدها درغاری زندگی می کند و از گنجی محافظت می نماید و یا در این غار چشمه ای اعجاز آمیز است که بر آن تسلط دارد. قهرمان داستان برای رسیدن به گنج یا چشمه اعجاز آمیز باید با اژدها مبارزه نماید.

◆ اژدها در روایات اسلامی، ادبیات و فرهنگ عامه

«اژدهایان به دلیل آنکه سازنده حوزه وسیعی از اندیشه های انسانی بوده اند در مذاهب یهود، مسیحیت و اسلام مورد توجه قرار گرفته اند و به عنوان بخشی از ستیز با شر و پلیدی و دشمنان پاکی و معصومیت و صمیمیت، انسان را به مبارزه طلبیده اند. قهرمان اژدهاکش و خدایان اساطیری بتدریج در صحنه مذاهب، جای خود را به قدیسین و کسانانی داده اند که نیروی مبارزه با اژدها را از مذهب و باورها و اعتقادات خویش به دست آورده بودند» (رستگار، ۱۳۷۹، ۲۶۴). در مسیحیت، جرج قدیس با اژدها نبرد می کند و او را از پای در می آورد. در اسلام حضرت علی^ع به عنوان قهرمان ملی در میان شیعیان شناخته می شود و او را قهرمان اژدهاکش معرفی می کنند.

در روایات اسلامی، اژدها دو چهره کاملاً متضاد دارد؛ گاهی در چهره ی موجودی دشمن خو و زمانی در سیمای آفریده ای یزدانی، که نمونه آن اژدها شدن عصای موسی است. نخستین چهره اژدها در روایات مذهبی اسلامی، مربوط به مار بهشت است که اهریمن را یاری می کند و آدم و حوا را می فریبد (رستگار، ۱۳۷۹، ۲۶۵).

در قرآن کریم دو مورد اشاره به ثعبان (اژدها) آمده است. (سوره اعراف، آیه ۱۰۷ و سوره شعرا آیه ۳۲) در هر دو مورد چنین آمده "فالقی عصاه فاذا هی ثعبان مبین" (موسی عصایش را بیفکند ناگاه اژدهایی پدیدار گشت). این واقعه یک بار در کوه طور و بار دیگر در مجلس فرعون به قضای الهی اتفاق افتاد. اژدها در ادبیات فارسی غالباً به صورت سوسماری عظیم با دم آتشین وصف می شود. در روایات حماسی و داستان های عامیانه، مظهر خشکسالی و شر است. قهرمان با از میان بردن او نعمت و آسایش را به مردمان باز می گرداند. در بسیاری از آثار حماسی ایران اژدها حضوری فعال دارد و بیش از همه در شاهنامه دیده می شود. پهلوانانی همچون سام، گشتاسب، رستم و اسفندیار با اژدهای زهر آگین و غول آسامی جنگند و بر او غلبه می کنند.

در ادبیات عامیانه فارسی، اژدها را با خسوف و کسوف مربوط می دانند و معتقدند که علت آن اژدهایی است که می خواهد ماه یا خورشید را بلعد. اژدها، ماه را در طول شبها می بلعد و خدای خورشید، ماه را آزاد کرده و اژدها را می کشد. در روایات جدیدتر جای ماه را دختر و جای خورشید را قهرمانی می گیرد که برای نجات دختر اژدها را می کشد و دختری را از شکم اژدها بیرون می آورد (موسی، ۱۳۸۶، ۷۸۵).

در فرهنگ عامیانه اژدها را با غار و گنج مرتبط می دانند و برخلاف اینکه تصور می شود سرزمین اژدها خشک است در قصه ها او را در کنار آب و چشمه می توان مشاهده نمود. مردم برای دسترسی به آب جز قبول باج خواهی اژدها کاری ندارند. آنان هر روز دختری را به اژدها می دهند تا به آب دست پیدا کنند. «این دسترسی شکل چهرمانی^۳ دارد که اژدهاکشی است. قهرمان، شاه یا نجات بخش، اژدها را به حيله ای یا در رویارویی با گرز و شمشیر می کشد و شاهزاده یا دختر را که در بدترین وضعیت است نجات می دهد» (موسی، ۱۳۸۶، ۷۸۵).

در کتاب کوچه شاملو آمده است که به خواب دیدن اژدها، نشانه داشتن دشمنی بزرگ است و اگر ببیند که اژدهایی را می کشد، بر دشمن پیروز می یابد. در شعر فارسی گاهی از این موجود هراس انگیز، کنایات و تمثیلاتی برای بیان مسائل دقیق ذهنی و عاطفی استفاده شده است به

دوپای بالدار و اژدهای چهار پا سیر تکاملی اژدهاست که در دوره‌های مختلف و نگاره‌های بی‌شمار شاهد آن هستیم (طاهری، ۱۳۸۸، ۱۰-۱۴). اژدها مار و اژدهای دوپا در نسخه‌های اولیه شاهنامه بیشتر دیده می‌شود اما اژدهای چهارپا با حضوری فعال در بیشتر نگاره‌های بعد از مکتب ایلخانی تصویر شده است. این اژدها شباهت نزدیکی به اژدهای چینی نقش شده بر ظروف لعابی و مینایی چین دارد.

اژدها در بیشتر نگاره‌ها در نبرد با یک قهرمان قرار گرفته است. این اژدها در بیشتر موارد با پنجه‌های شیر و دم بلند و با بدنی پوشیده از فلس و دندان‌های تیز در حالی که آتش از دهانش بر می‌افروزد به قهرمان حمله کرده و در اکثر نگاره‌ها مغلوب او می‌شود.

تمساح و سوسمار از دیگر نقش‌مایه‌های اژدها می‌باشند که در نگاره‌های مکتب هرات و تبریز صفوی بیشتر دیده می‌شود. در نگاره‌ای از کمال الدین بهزاد مربوط به خمسه نظامی این اژدها با اندامی درشت و گردنی باریک نسبت به بدن، در حال مبارزه با قهرمان می‌باشد. ۶ صحنه‌های گرفت و گیر از دیگر نقش‌هایی هستند که در بسیاری از آنها اژدها در نبرد با حیوانی دیگر تصویر شده است. نبرد با شیر و سیمرغ از جمله موضوعاتی هستند که در نگاره‌های متعددی دیده می‌شوند و کاملاً سمبلیک و ملهم از فضای اساطیری می‌باشند.

حضرت علی^(ع) و اژدها در روایات اسلامی، ادبیات و فرهنگ عامه

از امام باقر^(ع) نقل است که: «روزی حضرت امیرالمومنین^(ع) بر منبر کوفه نشسته بودند ناگاه اژدهایی از در مسجد داخل شد. مردم خواستند آن را بکشند، حضرت فرمود که: متعرض او مشوید. و آمد تا نزدیک منبر و بلند شد و بر حضرت سلام کرد. حضرت اشاره فرمودند که: باش تا از خطبه فارغ شوم. چون فارغ شدند پرسیدند که تو کیستی؟ گفت: منم عمرو بن عثمان که پدرم را بر جن خلیفه کرده بودی. و پدرم مُرد و مرا وصیت کرد که به خدمت تو آیم و آنچه رأی تو اقتضا نماید به آن عمل کنم، و آمده‌ام که آنچه فرمایی اطاعت کنم. حضرت فرمود که: تو را وصیت می‌کنم به تقوا و پرهیزکاری، و امر می‌کنم که برگردی و جانشین پدر خود باشی، که من تو را از جانب خود بر ایشان خلیفه کردم» (مجلسی، ۱۳۸۲، ۴۲۹). ذکر است آن دری که اژدها از آن وارد شده است تا سالیان سال به باب الثعبان (درب اژدها) معروف بوده است.

باستانی‌پاریزی در کتاب اژدهای هفت سر داستانی نقل می‌کند که اژدهایی در کنار چشمه‌ای می‌زیسته و به

عنوان مثال در شاهنامه، اژدها برای مفاهیمی همچون آسمان، بخت بد، شمشیر، گرگ، آتش و لهو و لذت و ... به کار رفته و تصویر شده است.

در شعر عرفانی فارسی نیز نمودهای مختلفی از اژدها دیده می‌شود. در جایی اژدها را نمادی از نفس اماره معرفی می‌کند. نفسی سیری ناپذیر اما خروشان که همه وجود انسان را در اختیار دارد و بر او غلبه می‌کند. عطار ضمن حکایتی در منطق الطیر این چنین آورده است:

آنچه در توست از حسد و ز خشم تو

چشم مردان ببند آن نی چشم تو

هست در تو گلخنی پر اژدها

تو ز غفلت کرده ایشان را رها

♦ اژدها در نگارگری ایران

تصویر اژدها از روزگاران دیرین، نقشی تزئینی بوده که در آثار هنری سومر، بابل و آشور دیده می‌شود. با توجه به جایگاه اژدها در عقاید و اعتقادات مردم، طبیعی است که تصویر و نقش آن را بر ظرف‌ها، پارچه‌ها، نگاره‌ها و ... ببینیم. بر اساس شواهد می‌توان گفت که نقش اژدها ریشه در هنر چین دارد و بواسطه ی روابط اقتصادی و فرهنگی بین دو کشور، وارد فرهنگ و هنر ایران شده است. آشنایی ایرانیان با هنر چین در عصر شکوفایی سلسله سونگ و سپس در عصر سلسله یوآن^۴ (همدوره با سلسله مغول در ایران)، باعث ورود بسیاری از شیوه‌ها و سبک‌های هنری چین به هنر ایران می‌شود.

در دوره ی تیموری اعزام سفیر و نماینده میان دو کشور ادامه پیدا می‌کند. بسیاری از کالاهای چینی توسط این نمایندگان به ایران وارد می‌شود. در واقع آثار هنری مکتب هرات، گواهی بر تأثیر هنر چینی، به ویژه در زمینه جلدسازی کتاب‌هاست که مهمترین عناصر تزئینی آنها را جانوران افسانه‌ای چینی تشکیل می‌دهد (حسن، ۱۳۸۸، ۹۴).

با آمدن صفویان، هنرمندان ایرانی، شیوه‌هایی را که از هنر چین فرا گرفته بودند، تغییر داده و آن را با ذوق و سلیقه ی خود هماهنگ ساختند. با این همه، تأثیری که هنر چین بر هنر ایران گذاشته بود همچنان پابرجا ماند. «نفوذ دست ساخته‌های چینی در تمام مراحل هنر ایران در آغاز سده ی دهم هجری احیا شد و این ظروف چینی^۵ بود که بیشتر از هر چیزی سبک خاور دور را به همراه آورد» (پوپ، ۱۳۸۷، ۱۸۷۶).

اژدها در نگارگری ایران با ساختار تکاملی و متفاوت ظاهر می‌شود که در بعضی دوره‌ها شباهت زیادی به اژدهای چینی دارد. اژدها - مار، اژدهای دوپا، اژدهای

دست حضرت علی^(ع) سنگ شده است.

این اژدها شب ها برای خوردن آب به کنار چشمه می رفت و صبحگاهان که مردم بر سر چشمه می رفتند اثری از آن حیوان نبود. «شبی مادری پیر که بیمار بود از فرزندان خود آب خواست، دو دختر او متوجه شدند که در کوزه آب نیست زیرا آن روز فراموش کرده بودند که از چشمه آب بیاورند. دختر بزرگ و کوچک با وجود مخالفت مادر بیمار، هراسان و لرزان عازم چشمه شدند، همانطور که حدس می زدند، اژدها در کنار چشمه خفته بود، از دهان و چشم او آتش می بارید. بی امان، دهان گشود و هر دو را به خود کشید. دختران معصوم بی اختیار فریاد زدند: یا علی نیروی غیبی مدد کرد، مولا با ذوالفقار سر رسید و بی امان شمشیر را حواله اژدها کرد، فریادی سهمگین برخاست، اژدها بی درنگ به سنگ تبدیل شد. همان لحظه حلقه ای از سنگ بر دامنه کوه جای گرفت. مردمان ده سراسیمه بیرون پریدند و دختران را که در دهان اژدهای سنگ شده، محبوس مانده بودند از سوراخ بینی او بیرون کشیدند» (باستانی، ۱۳۵۲، ۵).

حضرت علی^(ع) در باورهای مردم، قهرمانی است بی همتا لذا آنان در مواجهه با هرگونه مشکل و خطری با ذکر نامش نیرو گرفته و بر آنها غلبه می کنند. داستان های پهلوانی حضرت در حماسه های علی نامه، حمله حیدری و خاوران نامه نشانه ی مهر و علاقه ی مردم ایران به پهلوان نامدار عالم اسلام است.

در کتاب اژدها در اساطیر ایران به نقل از خاوران نامه^۱ منثور آمده است: «از سپاه جمشید ساحری به میدان آمد، حربه ای در دست داشت به صورت اژدها، فریاد بر آورد که ای خداپرستان، امروز روزی است که داد جمشید را از شما بگیرم که ابوالمحقن به میدان تاخت و از گرد راه رسید، کمربند ساحری را گرفت و بر سر دست علم کرده رو به لشکر اسلام نهاد، دید که سنگی شد، او را بینداخت. این دفعه به صورت ماری گشت و سوار اژدها شد، کسی دیگر جرأت میدان او را نکرد که جناب مولا خود به میدان تشریف آوردند و به ضرب ذوالفقار او را به جهنم فرستادند. القصة تا چهارده نفر از بزرگان جادو به دست مولا کشته شدند» (رستگار، ۱۳۷۹، ۱۵۱).

◆ نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها در خاوران نامه

«خاوران نامه ابن حسام نسخه ای خطی است که به زندگی امام علی^(ع) به عنوان قهرمان مسلمانان در تاریخ اسلام می پردازد. در این نسخه علی^(ع) به عنوان پهلوانی با توانایی خارق العاده در جریان حوادث تاریخ اسلام معرفی می شود»

(شایسته فر، ۱۳۸۴، ۸۶). در این منظومه داستان های خیالی از سفرها و جنگهای حضرت علی^(ع) و مالک اشتر و دیگر یاران حضرت در سرزمین افسانه ای خاوران توصیف شده است. شخصیت و سیمای حضرت علی^(ع)، در خاوران نامه مصداق بارز بحث اسطوره ای شدن شخصیت تاریخی است که میرچا الیاده آن را در کتاب اسطوره بازگشت جاودانه مطرح می کند. در این سنت حماسی، اشخاص تاریخی مطابق با الگوهای پهلوانان باستانی به افرادی اساطیری تبدیل می شوند و به دنبال آن، رخدادهای واقعی زندگی شان نیز رنگ و بوی اسطوره ای به خود می گیرند (الیاده، ۱۳۷۸، ۵۷). «از این رو ناخودآگاه همگانی مردم ایران در عین اعتقاد کامل به جنبه های تاریخی احوال امام علی^(ع)، بر مبنای همان گرایش ناخودآگاه به ویژه در قالب داستان که خیال پردازی و توجه به نمونه های مثالی و اساطیری از خصوصیات آن است، حضرت علی^(ع) را بر الگوی رستم و گرشاسب ساخته و ظاهر کرده است» (آیدنلو، ۱۳۸۳، ۱۹۳). در الگوی میرچا الیاده فرد تاریخی به صورت پهلوانی اسطوره ای در می آید که نمونه های افسانه ای را تقلید و افعال آنها را تکرار می کند.

بسیاری از داستان های خاوران نامه حکایت از بی مکانی و بی زمانی این منظومه دارد. حکایات اسطوره ای و افسانه ای می توانند از منطق زمان و مکان خارج باشند لذا مواجهه حضرت علی^(ع) با قباد و طهماسب در این منظومه، حکایت از زمان شکنی دارد زیرا این دو شخصیت در زمان آن حضرت نمی زیستند (خائفی، ۱۳۸۰، ۵۴-۵۳).

از جمله داستان هایی که در خاوران نامه به گونه ای متفاوت، چندین بار آمده است، داستان نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها می باشد. این افسانه یادآور نبرد پهلوانان نامی ایران با اژدهایان می باشد همچون نبرد بهرام گور، اسفندیار و گشتاسب و با اژدهایان غول پیکر. به نظر می رسد این افسانه نیز تقلیدی است از داستان های شاهنامه فردوسی. حال و هوای این نبرد بسیار به داستان های شاهنامه شباهت دارد. حضرت علی^(ع) پهلوان تاریخی با اژدها بر او غلبه می کند و پیروز می شود. داستان نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها از لحاظ مضامین حماسی و اسطوره ای حائز اهمیت است. در اساطیر دیرین همه ملت ها، جنگ با اژدها و پیروزی بر آن لاقابل یک بار در زندگی هر یک از پهلوانان و قهرمانان دیده می شود. «مسأله پهلوان و کشتن اژدها یک انگاره کهن اساطیری است، که نه تنها در افسانه های هند و اروپایی و سامی، بلکه در میتولوژی اقوام ابتدایی تقریباً سراسر جهان با چندین سیمای مختلف جلوه گری می کند. هرگاه بخواهیم اصطلاحات یونگی به کار ببریم، کشتن اژدها یک آرکی تایپ^۲ یا نمودگار باستانی است که منشأ آن روان ناخودآگاه

سخت بر اژدها وارد آورده به طوری که خون از سر اژدها جاری شده است.

یکی تیغ حیدر بزد بر سرش

بیک زخم دو نیمه شد پیکرش

حضرت علی^(ع) با عمامه سفید و پوششی به رنگ آبی و قرمز در این نگاره دیده می‌شوند. بوته‌های منظم گل و گیاه در سطح زمین و افق رفیع از جمله ویژگیهای مکتب شیراز می‌باشند که در این تصویر بخوبی مشاهده می‌شوند. در نگاره‌ای مشابه در شاهنامه متعلق به مکتب ترکمن، گشتاسب با اژدهای خشمگین در حال نبرد است. (تصویر الف) گشتاسب نیز در نبرد، با پوششی به رنگ آبی و قرمز در حالی که سوار بر اسب است، ضربه‌ای مهلک بر سر اژدها فرود آورده است.

ترکیب‌بندی و صحنه پردازی نبرد و نیز جزئیات نگاره همچون گل، بوته، ابرها و نقش لباس گشتاسب شباهت نزدیکی به تصویر ۱ نبرد حضرت علی^(ع) دارد.

دسته جمعی مردم است» (سرکاراتی، ۱۳۷۸، ۴۴). نبرد میان قهرمان و اژدها، در واقع تعبیر دیگری است از کشمکش انسان بدوی برای نیل به خودآگاهی. در اینجا، قدرت‌های شرور آسمانی، به صورت اژدها و دیگر اهریمنان نمود پیدا می‌کنند (یونگ، ۱۳۷۸، ۱۷۵-۱۷۶).

نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها، نبرد دو نیروی خیر و شر می‌باشد. حضرت به عنوان برترین بندگان و پهلوان شیعیان با ذوالفقار خود علیه پلیدی و شر مبارزه می‌کند و آن را نابود می‌کند.

در خاوران‌نامه مصور سده نهم هجری چهار نگاره با موضوع نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها وجود دارد. در همه این نگاره‌ها حضرت با هاله‌ای نورانی در اطراف سر و با توانایی و شجاعت وصف ناپذیر تصویر شده‌اند.

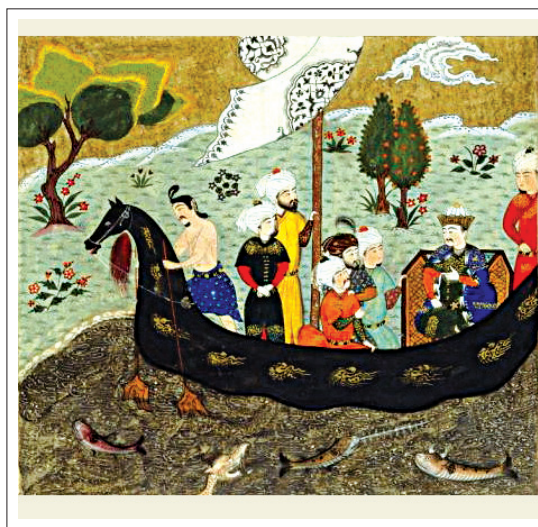
شرح نگاره‌ها

تصویر ۱، نمایشگر صحنه‌ای پرتحرک است که در میانه صحنه حضرت علی^(ع) سوار بر دلدل با ذوالفقار ضربه‌ای

تصویر ۱

تیغ شمشیر سر اژدها را می شکافد و خون از سر او جاری شده به طوری که کوه آلوده به خون اژدها می شود.
 چو آن مار ناچیز و نابوده گشت
 بخونش همه کوه آلوده گشت
 ز افراز کوه اندر آمد نگون
 همی رفت چو آب از او زهر و خون

تصویر الف

با دقت و توجه عمیق به تصویر، متوجه می شویم نقاش اشتباهات متعددی در طراحی جزئیات نگاره مرتکب شده است به طوری که خواسته است با رنگ آمیزی و اضافه نمودن سطحی، آن را اصلاح نماید؛ همچون صخره آبی رنگ پشت اژدها، سطح سبز رنگ پایین درخت، سطح قهوه‌ای رنگ روی پایین لباس حضرت امیر^(ع) که احتمالاً غلاف شمشیر بوده است. همچنین غلافی سیاه رنگ بر روی لباس حضرت نقش شده است که هیچ گونه اتصالی با لباس و بدن ندارد و معلق می باشد به نظر می رسد در اتمام کار به تصویر اضافه شده باشد. طراحی صخره ها و ساختار اژدها (در حالیکه از کوه پایین می آید) در تصویر «الف» نیز که نبرد گشتاسب با اژدها است، دیده می شود و شباهت نزدیکی به هم دارند.

تصویر ۲

در این نگاره حضرت ایستاده و با پوششی به رنگ سیاه و سبز درحالی که با دو دست ذوالفقار را گرفته‌اند مشغول نبرد با اژدهای گول آسا می باشند.
 دو دسته همی کار فرمود تیغ
 همی زد بر آن اژدها بی دریغ

تصویر ۲

◆ تصویر ۳

در این نگاره حضرت امیر^(ع) با پوششی آبی و سبز و عمامه سفید به همراه یارانشان سوار بر کشتی، تصویر شده‌اند. طراحی کشتی بسیار ساده اما به ندرت در نگارگری ایران دیده می‌شود. کشتی به رنگ سیاه و بادبان آن جدول بالای نگاره را قطع کرده است. حضرت با نهنگ ازدهاوش در حال نبرد می‌باشند. طراحی کشتی و پیکرها شبیه نگاره‌ای از شاهنامه است. در تصویر «ب» عکسی از عبور کیخسرو از رودخانه را داریم که جزئیات نقوش روی بادبان و نیز حرکت ماهیان درون آب در نگاره خاوران نامه تکرار شده است.

تصویر الف

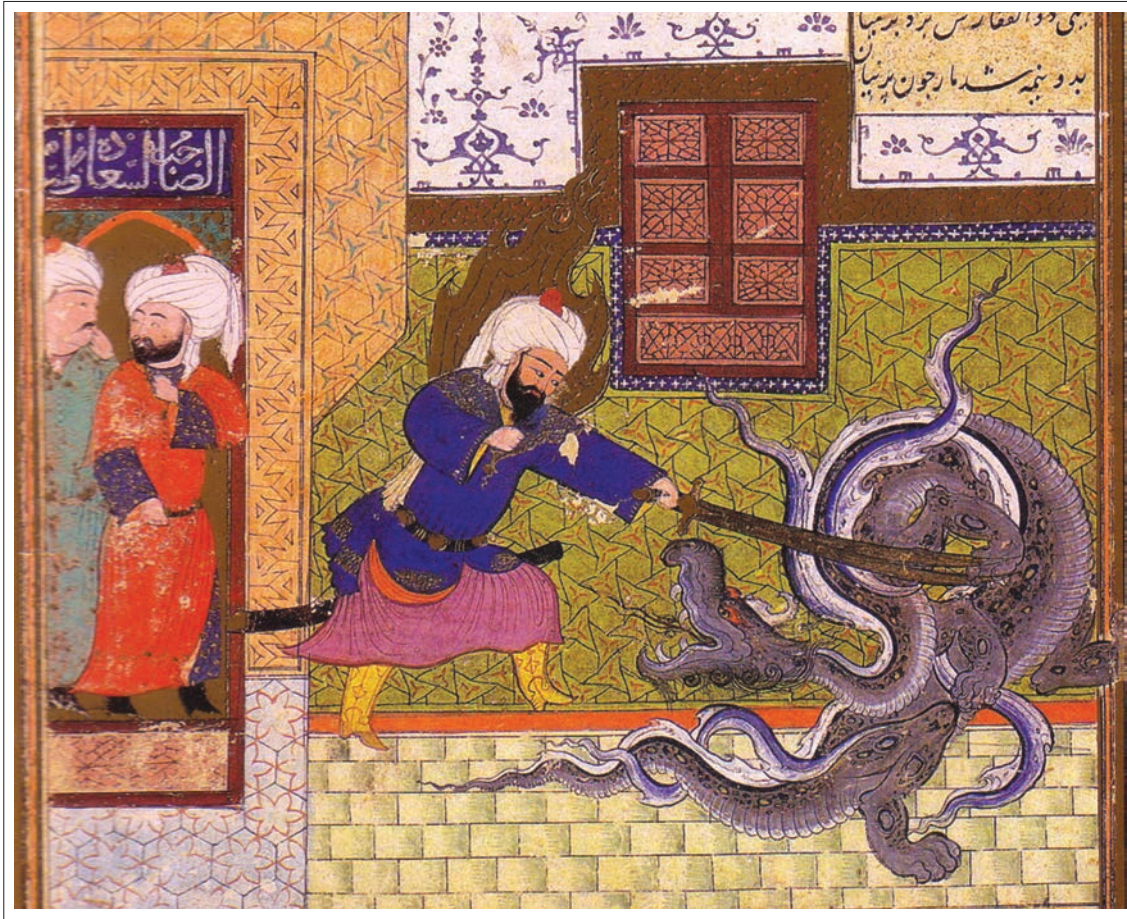

تصویر ۳

تصویر ۴

در این نگاره بر خلاف سه نگاره قبلی نبرد حضرت امیر^(ع) در فضای درونی تصویر شده است. دیوارهای این مکان با طرح‌های هندسی و نقوش سنتی آذین شده است. در این تصویر فضای دوبعدی خاص ایرانی، بجز در نقش اژدها، دیده می‌شود. همانند نقوش روی دیوار در این نگاره در نگاره‌ای از شاهنامه نیز مشاهده می‌شود. (تصویر ج)

این نگاره از زیباترین نگاره‌های نبرد حضرت علی^(ع) با اژدها می‌باشد. حضرت امیر^(ع) ایستاده با پوششی به رنگ آبی و بنفش در حالی که ذوالفقار را به دست چپ گرفته اند با اژدها می‌جنگند. مالک اشتر و شخصی دیگر در ایوان ایستاده و نظاره گر نبرد می‌باشند.

تصویر ۴

تصویر ج

◆ پیکره حضرت امیر^(ع) در چهار نگاره

در تصویر شماره یک حضرت امیر^(ع) سوار بر دلدل در وسط صحنه مشاهده می‌شود. پیکره حضرت، موزون و حرکتی نرم دارد. ابروان کشیده، چشمان کوچک و محاسن پر پشت از ویژگی‌های این پیکره می‌باشد. در تصویر شماره دو حضرت علی^(ع) به بزرگی کوه نقش شده است.

فیگور حضرت از ظرافت کمتری نسبت به دیگر تصاویر برخوردار است. حضرت با دو دست ذوالفقار را گرفته‌اند و طراحی دست با توجه به موقعیت شمشیر نامتناسب می‌باشد. در تصویر شماره سه پیکره حضرت امیر^(ع) بزرگتر از دیگر پیکره‌ها است. حضرت با قدی بلند و اندامی باریک مصور شده‌اند. طراحی دست‌ها که شمشیر را گرفته‌اند نسبت به تصویر قبلی پخته‌تر می‌باشد. ابروان و محاسن حضرت در این تصویر با تصاویر دیگر متفاوت است.

پیکره حضرت امیر^(ع) در تصویر شماره چهار همانند تصویر شماره یک از ظرافت و حرکتی نرم و طبیعی برخوردار است. در این تصویر حضرت با دست چپ شمشیر را گرفته و در حال نبرد با اژدها می‌باشند. جزئیات صورت همانند تصویر یک می‌باشد.

◆ تصویر اژدها در چهار نگاره

اژدها در چهار نگاره خاوران‌نامه با ظاهر و حالت هجومی متفاوت مشاهده می‌شود، اما به لحاظ طراحی می‌توان گفت، اژدها در تصاویر ۱ و ۴ شبیه هم و در تصاویر ۲ و ۳ به یکدیگر شباهت دارند. اژدها در تصاویر ۱ و ۴ از طراحی قوی و ماهرانه‌ای برخوردار است و برداشتی است از اژدهای رایج در دوره تیموری. این اژدها دارای دو بال در جلو و دو بال در عقب می‌باشد. پنجه‌های هر دو اژدها در تصاویر ۱ و ۴ همانند پنجه‌های شیر، قدرتمند می‌باشد. آتش کامی که ویژگی جدانشدنی اژدهاست در نگاره ی ۴ به خوبی دیده می‌شود. با مقایسه دو اژدهای تصاویر ۱ و ۴ می‌توان گفت نقاش این دو نگاره یکی بوده است.

اژدهای دو تصویر ۲ و ۳ از طراحی خامدستانه‌ای برخوردار است. این اژدها دارای شاخ در بالای سر می‌باشد و دندان‌های تیز و باریک او خودنمایی می‌کند. شباهت سر دو اژدهای تصاویر ۲ و ۳ حاکی از یکی بودن نقاش این دو نگاره می‌باشد. اژدها در تصویر شماره ۳ نسبت به دیگر نگاره‌ها طراحی متفاوتی دارد. شعر، داستان نبرد نهنگ با حضرت علی^(ع) را شرح می‌دهد اما در تصویر نبرد اژدها را می‌بینیم.

نگه کرد حیدر یکی کوه دید

که بر روی دریا به کشتی رسید

بزد بر سرش تیغ آینه تاب

نهنگ دلاور فرو شد به آب

اژدها در تصویر معلق بر آب دیده می‌شود و تنها در سر او ویژگی اژدها دیده می‌شود.

◆ نتیجه‌گیری

ویژگی‌های شخصیتی حضرت علی^(ع) باعث شده است تا در طول تاریخ به قهرمانی اسطوره‌ای بدل گردد لذا در خاوران‌نامه اعمال و کردار پهلوانان نامی و اسطوره‌ای ایران باستان به حضرت تعمیم داده شده است. خاوران‌نامه که در ظاهر و مضمون تقلیدی است از شاهنامه فردوسی، حضرت امیر^(ع) را بر الگوی رستم، گشتاسب و ... ساخته و ظاهر کرده است. نبرد حضرت با اژدها قابل قیاس با داستان‌های نبرد شاهان شاهنامه با اژدها می‌باشد. اژدها در فرهنگ ایران نماد دیومنشی و شر و شاهانی همچون بهرام گور در شاهنامه نماد خیر می‌باشند. در اینجا نیز حضرت به عنوان برگزیده ترین بندگان بر نیروهای شر و هوای نفس غلبه می‌کند و پیروز می‌شود.

با مقایسه نگاره‌های شاهنامه مکتب ترکمن سده نهم هجری با خاوران‌نامه نتیجه می‌گیریم که نقاشی‌های شاهنامه تأثیرات قابل توجهی، چه از نظر محتوا و چه از نظر ساختار بر خاوران‌نامه گذاشته است. شباهت نزدیک خیلی از عناصر و جزئیات صحنه به هم، شاید دلیل بر مصور شدن در یک کارگاه و یکی بودن هنرمندان آن باشد.

◆ پی‌نوشت

۱- یک نسخه مصور از این کتاب در موزه بریتانیا محفوظ است، که نقاشی‌های آن به شیوه هندی است و نسخه مصور دیگری در کتابخانه کلکته هند نگهداری می‌شود. (ذکاء، ۱۳۴۳، ۱۹)

۲- در نیمه ی نخست سده نهم هجری ترکمنان قراقویونلو و آق قویونلو به ایران حمله و برخی شهرها را در جنوب و غرب تصرف کردند. جهان‌شاه، رهبر قراقویونلو، فارس در جنوب ایران را تسخیر نمود. ترکمنان، به پیروی از تیموریان در تبریز و بغداد و شیراز، کارگاه‌های سلطنتی برپا کردند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴، ۸۷)

۳- نمونه ای نوعی، شاخص

۴- yuan یا سلسله ی مغولی چین ۱۲۷۷-۱۳۶۸ میلادی

۵- ظروف چینی زیادی با ویژگی بدل چینی و تقلید آبی و سفید دوره مینگ چین در دوره صفویه ساخته شده است.

۶- تابلوی ۵۲ نقاشی ایرانی با زیل‌گری

۷- تصور مشترک ذهنی درباره امری که از ضمیر ناخودآگاه جمعی سرچشمه می‌گیرد و در روایا، اسطوره، افسانه و مانند آنها

بازتاب پیدا می‌کند. (انوری، ۱۳۸۵، ۲۸)

◆ فهرست منابع

- ۱- آیدنلو، سجاد، مر این نامه را "خاوران نامه" نام...، نامه پارسی، سال نهم، شماره سوم، ۱۳۸۳.
- ۲- انوری، حسن، فرهنگ فشرده سخن، تهران، نشر سخن، ۱۳۸۵.
- ۳- الیاده، میرچا، اسطوره بازگشت جاودانه، ترجمه: بهمن سرکاراتی، تهران، نشر قطره، ۱۳۷۸.
- ۴- باستانی پاریزی، اژدهای هفت سر، تهران، نشر صفیعلیشاه، ۱۳۵۲.
- ۵- پاکباز، روئین، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران، زرین و سیمین، ۱۳۸۳.
- ۶- پوپ، آرتور اپهام، سیری در هنر ایران، ج چهارم، زیر نظر سیروس پرهام، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
- ۷- حسن، زکی محمد، هنر ایران در روزگار اسلامی، ترجمه: محمد ابراهیم اقلیدی، تهران، نشر صدای معاصر، ۱۳۸۸.
- ۸- خائفی، عباس، واقعیت اسطوره در شعر ابن حسام خوسفی، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند، سال اول، شماره اول، ۱۳۸۰.
- ۹- ذکاء، یحیی، خاوران نامه نسخه خطی و مصور موزه هنرهای تزئینی، هنر و مردم، دوره جدید، شماره بیستم، ۱۳۴۳.
- ۱۰- رستگار فسایی، منصور، اژدها در اساطیر ایران، تهران، نشر توس، ۱۳۷۹.
- ۱۱- سرکاراتی، بهمن، سایه های شکارشده، تهران، نشر قطره، ۱۳۷۸.
- ۱۲- شایسته فر، مهناز، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، تهران، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
- ۱۳- طاهری، علیرضا، سیرتحوّل و طبقه بندی اژدها در نگارگری ایرانی، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، بهار-تابستان، شماره دهم، ۱۳۸۸.
- ۱۴- کویاجی، جهانگیر، بنیادهای اسطوره و حماسه ایران، تهران، نشر آگه، ۱۳۸۰.
- ۱۵- گری، ب ازیل، نقاشی ایرانی، ترجمه: عربعلی شروه، تهران، نشر دنیای نو، ۱۳۸۵.
- ۱۶- مجلسی، محمد باقر، عین الحیات، تصحیح سید علی محمد رفیعی، تهران، نشر قدیانی، ۱۳۸۲.
- ۱۷- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب، ج اول، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- ۱۸- موسوی بجنوردی، کاظم، دانشنامه ایران، جلد دوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- ۱۹- یونگ، کارل گوستاو، انسان و سمبولهایش، محمود سلطانیه، تهران، جامی، ۱۳۷۸.

